

Kao i u drugim slučajevima, i na Balkanu stvaraju se država i izgrađivanje nacije nisu bili paralelni a još manje identični procesi

dr najdan
pašić

faktori formiranja nacija na balkanu i kod južnih slovena¹⁾

-Stvaranje ujedinjenih nacionalnih država na Balkanu, zbrcavanje jer-
ma lokalnih feudalaca, konačno oslobodjenje balkanskih naroda od
nacionalnosti od spahijskog jerna - to je bio historijski zadatak koji je
stajao pred balkanskim narodima.

Taj zadatak su balkanski narodi mogli da reše deset puta lakše nego
sada, i za isto puta manje žrtava, organizovanjem federativne balkanske
republike. Ni nacionalno ugnjetavanje, ni nacionalno glodanje, ni razli-
čevanje verskih razlika ne bi bilo moguće pri potpunom i doslednom
demokratizmu. Balkanskim narodima bi bio osloboden stvarno tek, bi-
rota i slobodan razvitak.

Koji je historijski uzrok tome što su se masovna pitanja Balkana, rešavali
ratom koji se upravlja buržoaskim i dinastičkim interesima? Glavni
uzrok je slabost proletarijata na Balkanu, a zatim reakcionarni vidovi
i politici moćne evropske buržoazije. (LADJUN)

1) Ovo pitanje diskutuje, kao i svi drugi koji se odnose na stvaranje i formiranje nacije, u
opsežnim i naučnim delima naučnog radnika i historičara LADJUNA. Najniži osnovni
nivo je opsežna i vrlo prva političko-ekonomička i socijalna analiza koja
je objavljena u "Kombinacionim radovima na Balkanu", prvoj knjizi iz serije
"Kombinacioni radovi na Balkanu" koju izdaje "Kombinacioni radovi na Balkanu"
i koja predstavlja prvi pokušaj da se pronađe odgovor na pitanje: "Koji su faktori
formiranja i razvoja balkanskih naroda?" i "Koji su faktori formiranja i razvoja
nacija?" i "Koji su faktori formiranja i razvoja nacije?" i "Koji su faktori
formiranja i razvoja nacije?" i "Koji su faktori formiranja i razvoja nacije?"
i "Koji su faktori formiranja i razvoja nacije?" i "Koji su faktori formiranja i razvoja
nacije?" i "Koji su faktori formiranja i razvoja nacije?"

Ali je izvorna upotreba bilo kakve nacije u modernom smislu uopće na Balkanu je ovaj dio Evrope u kome je proces formiranja nacija bio najsporiji, najdugotrajniji i pod najtežim uslovima. Zato je izvešta paradoksalno što stariji istorijski proces formiranja nacija na Balkanu - koji je tek sa drugom svetskom ratom ušao u svoje savremeno faza - nije bio predmet širih i ovestranjih naučnih istraživanja, bar ne sa gledišta savremene sociologije i političkih nauka.

Između poslednjih godina nacionalni fenomen u raznim svojim odbojima izvešta sve više u prvi plan naučnog interesovanja i postaje podjednako plodne primene interdisciplinarnih pristupa i metoda istraživanja. Ne to je i razumljivo a obratno na mesto koje nacije i nacionalni odnosi zauzimaju u razvoju savremenog sveta.

Savremena istraživanja ove problematike u zapadnoj politologiji, čiji je početak obeležen između ostalog, knjigom Karla Dentcheva - *Nacionalizam i socijalne komunikacije* (Nationalism and Social Communications), - odvijaju se na dva pravca: sa neke strane istražuju formiranje nacija u krugu etnogenetičkih država u Evropi a i u drugim delovima sveta, i na problem nacija i nacionalizama kod tzv. novih država - onih koje se sa raspadom evropskog kolonijalnog carstva formiraju na tlu Afrike i Azije. Primenjeno je, već s pravom, da između takih proučavanja nije bilo dovoljno neposredne veze u smislu traženja uzroka i zajedničkih zakonitosti i da samostalno o uslovima i faktorima formiranja klasičnih nacija u Evropi, nisu još našla svoju adekvatnu primenu i istraživanje formiranja nacija u novim uslovima, u tzv. novim državama.

Trže različiti uslovi u kojima su se odvijali istorijski procesi i vremenski intervali između njih kao da obeshrabruju napore u pravcu istraživanja onoga što je opšte i zajedničko. U komparativnim istraživanjima još nedostaju karike koje bi povezivale istorijska iskustva formiranja "klasičnih" nacija u Evropi na prelazu iz feudalizma u kapitalizam i formiranje "novih nacija", karakteristično za savremenu epohu. Nedostaje istraživanje pokazuje, može biti, da bez iskustva balkanskih nacija predstavljaju u istovrsnom smislu onu kariku koja nedostaje. Drugim rečima, može se pokazati da formiranje nacija na Balkanu po svojim specifičnim obilježjima predstavljaju neku vrstu prelaza između onoga kako su se nacije formirale u Evropi na početku savremenog ere i današnjeg formiranja nacija u slabo razvijenim zemljama. Ne u otklonu od metodoloških prethodnih međunarodnih posturološko-socioloških istraživanja i stavova o razvoju nacija na Balkanu i posebno kod Južnih Slovena i u otklonu na ograničenoj plan mogućnosti njihove, ova istraživanja mogu pružiti savremeni ambijente i u pogledu društvene kulture, i u pogledu pristupa istovrsnim fenomenima, i naučnih pristupa.

S obzirom na tako limitirane ambijente i mogućnosti vratale stila kod balkanskih istraživača neke činjenice koje, prema današnjem saznanju, su karakteristične, treba posvetiti pažnju u formiranju nacija kao klasičnih

Worevino i razmatrači kakvu su ulogu ti činioci igrali u konstituisanju jugoslovenskih nacija, pa i u razvoju međunacionalnih odnosa na Balkanu uopšte. Naznače se da ovakva razmatranja mogu biti samo podstrek za razmišljanje i uvid u raspravljanje i proučavanje ovih problema, a ne i meritorna reč nauke o ovim pitanjima.

1. ZNAČAJ I UTICAJ STVARANJA DRŽAVNIH ORGANIZACIJA

Kao i u drugim slučajevima, i na Balkanu stvaranje država i izgradivanje nacija nisu bili paralelni a još manje identični procesi. Međutim, stvaranje državnih organizacija, naročito u periodu raspadanja primitivne plemenske organizacije i prelaska iz varvarstva u civilizaciju, kao i uspostavljanje manje ili više kontinuirane državne vlasti na određenoj teritoriji, igralo je izvanredno važnu ulogu u postepenom formiranju nacionalne svesti, u agregaciji srodnih etničkih elemenata i manje-više jedinstvene celine naroda i nacija, kao i u apsorbovanju etnički različitih elemenata u tako formirane celine.²⁾

Jugoslovenska plemena doseljavaju se na Balkansko poluostrvo u V, VI i VII veku naše ere, a svoje samostalne države formiraju u periodu od VIII do XIII veka. Uporedo ili sukcesivno pojavljuje se na području Vizantijske Imperije više centara državnog konstituisanja, poniče, propada i ponovo se podiže više malih država koje se šire u raznim pravcima. One naizmenično ostvaruju vlast nad širim područjima, koja još žive u uslovima plemenske organizacije sa stanovništvom koje još nema razvijenu nacionalnu svest i izdiferencirana nacionalna obeležja. Na celom području i posle formiranja samostalnih država doseljenih južnih Slovena leži senka ostataka Zapadnog Rimskog Carstva i Vizantijske Imperije, koja se sve do svoje propasti ne odriče pretenzija na vrbosnu vlast nad balkanskim područjem i koja dugo zadržava određene oblike uticaja i prisustva političkog, idejnog i kulturnog.

Više jezgara, više rivalskih centara konstituisanja državnosti i odgovarajuće nacionalne svesti, stalne osvajačke pretenzije okolnih država, starijih, snažnijih i ekonomski razvijenijih, postojanje relativno širokih područja u kojima državna vlast sporo potiskuje plemenske oblike organizacije života — sve su to činioci koji su već u srednjem veku utisnuli specifični pečat formiranju međusobnih odnosa naroda na Balkanu i posebno kod Južnih Slovena. To je i uticalo da u svojoj daljoj i bližoj prošlosti Balkan postane područje notorno po neprekidnim trvenjima među narodima i političkoj nestabilnosti. U engleskom jeziku je čak od reči Balkan stvoren glagol *balkanize*, što znači "podeliti jednu oblast na male, antagonističke države".

Jezgra posebne državnosti stvorena združavanjem etnički srodnih plemena, u procesima ekonomske i socijalne diferencijacije koja je rušila

²⁾ Tipičan slučaj je bila feudalna srpska država pod dinastijom Nemanjića, koja je srpski narod predstavljala relativno stabilno državno jedinstvo — snagu u mnogom smislu, ili čak hrvatska država u vreme dinastije Trpimirovića (IX—XI v.).

plemenska granica, bila su okosnica formiranja srednjovekovnih južno-slovenskih naroda koji će nastati u XIX i XX veku ispravno i neodređeno. U slučaju svake od nacija koje danas žive na Balkanu, izdvojuvanje posebne nacionalne individualnosti i formiranje sopstvenih država, što je specifičnim putevima i to je u znatnoj mjeri opredelilo posebnu društveno-istorijsku situaciju i nacionalne pretenzije svakog od tih naroda i nacija, kao i njihove međusobne odnose i predstavljalo je važnu i trajnu determinantu njihove političke istorije.

Posle dolazjenja na Balkan najteže uslove, u i najmanje mogućnosti za formiranje samostalnih državnih tvorevina imala su slovenska plemena u istočnim Alpama i makedonski Sloveni u dolini Vardara i oko Prešpanskog i Ohridskog jezera. Neposredno prisustvo velikih i moćnih država – zapadnorimске imperije i ranofeudalnih nemačkih država, kada je reč o Slovenima, i Vizantijske imperije kada je reč o Makedoncima, onemogućili su stvaranje nacionalnih država ovih plemena i njihovo brže stapanje u posebne narode. Plemenski savez i prva državna organizacija kod Slovenaca u VIII i u prvoj polovini IX veka i Samuilovo Carstvo u Makedoniji početkom XI veka nisu bili u stanju da se duže održe. Međutim, Hrvati, Srbi i Bugari prošli su već u srednjem veku svoje feudalne države koje su imale i odgovarajuće međunarodno priznanje.

Hrvatska država koja je trajala od IX do kraja XI veka stvorila je značajnu tradiciju posebne državnosti kod hrvatskog naroda. U pojedinačnim periodima ta država je uključivala u svoj sastav ne samo najveći deo Dalmacije, nego i čitavu Bosnu i druge delove Balkanskog poluostrva. Kada je 1102. godine ta država izgubila svoju samostalnost, Hrvatska je ošla u državnu zajednicu sa Ugarskom, kao poseban državno-pravni individualitet, što je bilo priznato i posebnim ugovorom.

Posle asimilacije sa bugarsko-avarskim plemenima, koja su potčinila slovenska plemena na istoku Balkanskog poluostrva, Bugari su, već početkom IX veka, stvorili svoju jaku državu koja je bila sposobna da nanese teške poraze Vizantiji i da se proširi na veliki deo Balkanskog poluostrva. Pod carem Simeonom Bugarska je čak bila zahvatila i uključila u svoj sastav ne samo Makedoniju već i srpske zemlje kao i delove Bosne.

Samostalna i jaka srpska država formirala se krajem XII i početkom XIII veka pod dinastijom Nemanjića. Kraljevinu njene vlasti proširila i razvila predvođa Đukanovićev carstvo, država koja je obuhvatala najveći deo Balkanskog poluostrva i koja je zajedno nosila naziv Carstvo Srba, Bugara, Grka i Albanaca.

Samostalna državni narodni jugoslovenskih naroda praktično je izostala u XIV veku kao i definitivno odvojenost vlasti Osmanske i Austrijske u zapadnim delovima Balkanskog poluostrva i Vardarske doline. Nastanka nacija, iako, istorija srednjovekovnih država na Balkanu, kao i značajna uloga ta naroda u stvaranju pleminja ne ovise potpuno o

formiranje nacionalne svesti i nacionalnih aspiracija plemenitih balkanskih naroda. Povećanje kulturnih i nacionalnih aspiracija plemenitih balkanskih naroda postalo su poglavitu borbu za očuvanje i uticaja ranije formiranih i nacionalnih osnaka.

Turaku okupacija oporila je proces nacionalnog razvoja i formiranja nacije i sve do kraja XIX i početkom XX veka konzervirala podražje u kojima nije postojala jasna nacionalna opredeljenost. Među balkanskim državama, tek oslobođenim turskog gospodstva, među Srbijom, Bugarskom i Grčkom, otpočela je borba oko -balkanske ljubave raz-
-među Srbije i Hrvatske u odnosu na Bosnu. Kao i veštice ali i žene balkanske države bile su uvučene u ograničenu borbu za tursko nasleđe. U takvim uslovima svako pomeranje granica i uključenje pojedinih teritorija oslobođenih od Turaka u sastav ove ili one balkanske države opredeljuje stanovništvo tih krajeva. Tako je, na primer, proširenje srpske države krajem XIX veka na krajeve duž Južne Morave konstatno odlučilo o nacionalnom karakteru tih krajeva, koji su inače po etničkim i govornim karakteristikama stanovništva činili prelaz između Srbije i Bugarske.²⁾ Skolski sistem i organizaciona nacionalna propaganda bili su važni instrumenti nacionalnih zavejevanja kojima su se intenzivno slušile već formirane balkanske države: i Srbija, i Bugarska, i Grčka.

Naročito oštar bio je sukob srpskog, bugarskog i grčkog nacionalizma oko Makedonije.³⁾ No, proces unutrašnjeg povezivanja makedonskog naroda i njegovog nacionalnog zavešćavanja bio je već toliko napredovan da je mogao konstatno da trijumuje nad hegemonističkim aspiracijama buržoazije tri ranije formirane balkanske države. To se konačno ostvarilo tek u narodnoslobodilačkoj borbi tokom drugog svetskog rata, a u periodu od gotovo trideset godina između oslobođenja od Turaka i stvaranja nove Federativne Republike Jugoslavije, makedonski narod morao je da prođe još jedan period negiranja svoga postojanja u staroj Jugoslaviji, u kojoj je Makedonija bila tretirana kao -Južna Srbija-

Formiranje posebne crnogorske nacije je takođe vrlo interesantan i karakterističan primer presudnog uticaja koji u formiranju jedne nacije može da ima posebna državost. Crnogorska plemena činila su deo srpskog naroda i srpske srednjovekovne države. U Činjo Gorji je postojalo i održalo se tako reći u najstarijem vidu srpske nacionalne predanje i nacionalni mit, vezan za srednjovekovno kraljevstvo i carstvo i tragami

²⁾ Zbog etničkog mešanja i dejstva nacionalne opredeljenosti, poznati balkanski istoričari su davali različite podatke o nacionalnoj pripadnosti poznatih etničkih oslobodilačkih pokreta početkom XIX veka. Ilustrativni primer bi bilo tvrdjenje poznatih jugoslovenskih istoričara da je Peter I Kralj Srbije, Makedonac, Bugarin i Grk (V. Čirčević, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1955, 417-418; RAN, *Život na Balkanu I*, 1961, 22; M. Laskaris, *Le rôle des Grecs dans l'insurrection serbe 1804-1813*, 1961, 104; *srpski junak Milica Vojković je zmajstvo Bugarcima, a Marko Božović Čelima, Bugarcima, Albanima i Makedoncima*).

³⁾ Najveći je bio velikobugarski propagandni uticaj u Makedoniji. Des se odrazilo na Egnatiju, koji se etnonacionalno orijentisao i neposrednim uticajem na etničke škole u Solunu, Srbiji i Skoplju, sa ciljem priključenja Makedonije Bugarcima - Prof. Ljiljan Lapan, *Kratak pregled makedonske istorije od druge polovine XVII veka - 1918*, Skopje, 1971, 2. (prevezen). *Istorija makedonskog naroda*, knjiga II, Beograd, 1970, str. 115-117.

perka u bici na Kosovu. Puste preopasti srpske države i sa vremenom ostale vladavine na Balkanu, crnogorski narod imao je poseban istorijski značaj. Odvojenost od drugih delova srpskog naroda kroz više vekova samostalna i kontinuirana borba protiv Turaka, kao i protiv vaskeljstvenike hegemonije i, naročito, formiranje posebne, samostalne crnogorske države i dinastije krajem XVIII i u XIX veku, doveli su do formiranja posebne crnogorske nacije, tako srpskog porekla i srpske etničke pripadnosti Crnogorci su formirali posebnu nacionalnu svest i kao samostalna nacija našli svoje mesto u sastavu federativne Jugoslovenske zajednice naroda u kojoj je Crna Gora jedna od šest ravnopravnih republika.

2. PROTIVREČNA ULOGA I UTICAJ ETNIČKE I JEZIČKE BLISKOSTI

Medu južnoslovenskim narodima postoji visok stepen etničke i jezičke srodnosti. Ovaj činac igrao je vrlo značajnu, ali i protivrečnu ulogu u istorijskom procesu formiranja nacija na Balkanu. Ta srodnost, zatim sličnost istorijske sudbine i zajednički interes u borbi da se očuva nacionalna samostalnost i pravo na slobodan razvitak u odnosu na stariju preteču spoljnu agresiju, sve je to radilo težnje ka povezivanju i združavanju južnoslovenskih naroda, pa i ka njihovom ujedinjavanju, ali je isto tako pothranjivalo i hegemonističke aspiracije i tendencije pojedinih plemenskih i narodnih grupa i kasnije pojedinih nacija u odnosu na druge nacije.

U XIX i XX veku, u doba nacionalnog buđenja i borbi za nacionalnu samostalnost, ispoljile su se težnje ka težnjem povezivanju jugoslovenskih naroda i njihovom ujedinjavanju u zajedničku državu. Međutim, postojala su, od početka, vrlo različita shvatanja o tome kako treba da se ostvari ujedinjavanje jugoslovenskih naroda i kakav treba da bude karakter i funkcija njihove zajedničke države. Takozvana "jugoslovenska ideja" javila se u raznim formama kod svih južnoslovenskih naroda, ali je u interpretaciji ideologa i političara različitih klasa i društvenih grupa imala veoma različita, pa i oprečna shvatanja. Uprkos tome su postojale i sukobljavale se tendencije ka ujedinjavanju na osnovama ravnopravnosti i prihvatanja posebnih nacionalnih interesa i tendencije da se u ime jedinstva nametne nacionalističko-romantično antitarzifski i valikodržavni koncept jedinstvene nacionalno-društvene zajednice. Stvaranje zajedničke države smatralo je za poseban jugoslovenski zadatak istorijskog karaktera da ostvari (ostvari treba biti) slobodu i nezavisnost, ali i mogućnost da se u njemu ispolji i ostvari najviši stepen nacionalne individualnosti u skladu sa etničko-jezičkim vezama.

Kao što je vidljivo da ujedinjavanjem jugoslovenskih naroda u jednu državu postojala veoma velika razlika u shvatanju i u težnjama za ostvarenjem jedinstvene zajednice naroda i države.

masovni književno-kulturni i politički pokret takle je za tome da počinje zajedničkim imenom lira objedinjivo prvo kulturno, a zatim i političko sve jugoslovenske narode. Jedna od glavnih slabosti ovoga pokreta bila je u tome što je on praktički negirao postojanje posebne individualnosti političkih i književnih naroda. Zato ga je i prihvatilo samo relativno malo inteligencije u Hrvatskoj, dok je kod drugih jugoslovenskih naroda imao dosta ograničen odjek i relativno mali broj pristalica.

U Sloveniji ilirski pokret nije mogao imati širu podršku, jer je izazvao značilo odricanje od upotrebe slovenačkog narodnog jezika i prihvatanje srpskohrvatskog književnog jezika. Prema tome, zajednička nacionalna borba na platformi ilirizma značila je za Slovence odricanje od njihove nacionalne individualnosti.

I u Srbiji, koja je preko narodnih ustanaka početkom XIX veka došla do svoje nacionalne nezavisnosti i koja je bila usmerena na ostvarenje svojih širih nacionalnih aspiracija, ideja ilirizma takođe nije mogla da postane naročito privlačna i popularna. Mlada srpska buržoazija je počela već od sredine XIX veka da se zanosi idejom o stvaranju velike Srbije i o Srbiji kao pijemontu okupljanja i ujedinjavanja svih Južnih Slovena. Nacionalno oslobođenje južnoslovenskih zemalja zamišljeno je kao obnavljanje Dušanovog carstva i prisajedinjenje drugih jugoslovenskih zemalja Srbiji.

Druge, sasvim oprečne ideje o ujedinjavanju južnoslovenskih i balkanskih naroda razvili su socijalisti u Srbiji, pre svega sam osnivač socijalističkog pokreta i socijalističke partije Svetozar Marković. On je tražio da se razlikuje oslobođenje i ujedinjenje balkanskih naroda od proširenja broja podanika vladajuće srpske dinastije Obrenovići. Ideji velike Srbije on je suprotstavljao ideju balkanske federacije ravnopravnih naroda.²⁾

Kada je Austro-Ugarska Imperija bila srušena i kada je najzad došlo do stvaranja zajedničke države južnoslovenskih naroda, stvarna srodnost i bliskost koja je među njima postojala iskorišćena je od strane velike srpske buržoazije da se nametne unitaristički oblik državnog uređenja zasnovan na teoriji o troimenom narodu, o Srbima, Hrvatima i Slovenima, kao trima plemenima istog naroda. Spekulirajući sa etničkom i jezičkom srodnošću vlastodršci u staroj Jugoslaviji silom su nametali koncepciju integralnog jugoslovenstva koje negira egzistenciju posebnih nacija u okviru Jugoslavije i vodi njihovom nacionalnom obeležavanju i unifikaciji. Dok su Srbi, Hrvati i Slovenci tretirani kao plemena, kao

²⁾ Proces nacionalnog oslobođenja su srpski socijalisti videli u antokolonijalnoj revoluciji, u međusobnoj povezanosti socijalne i nacionalne slabosti i u balkanskoj federaciji.

Svetozar Marković, *Srbija na jeziku*, Beograd, 1907.

Dimitrije Tucović, *Srbija i Albanija*, Beograd, 1914.

Dimitrije Tucović, *Ispravni step*, I, Beograd, 1919.

(Prva balkanska socijalistička konferencija: "Balkanska konferencija" o stvaranju slobodnih balkanskih naroda).

delovi istog naroda, nacionalna opstajanja Crnogoraca i Makedonaca pojava je negledna.

Kao što se, pre stvaranja zajedničke države i u doba njenog konstituisanja bilo je političkih snaga koje su zastupale ideju o stvaranju federativne ili konfederativne zajednice jugoslovenskih naroda. Međutim, zbog opšteg odnosa političkih snaga, a pre svega zato što je srpska baza raspolagala vojnom i organizovanom državnom mašinacijom, federalistička orijentacija bila je poražena i odbačena.

Interesantno je, međutim, da u pogledu nacionalnog pitanja i uređenja zajedničke države nisu u to vreme postojala jasna shvatanja ni u radničkom pokretu, pa ni u novoosnovanoj Komunističkoj partiji Jugoslavije. Ona je na svojim prvim kongresima 1919. i 1920. godine praktično bila prihvatila ideju o Jugoslaviji kao zajedničkoj državi trojnog naroda. Kasnije, kada je vidikorspaka hegemonija izazvala šire osmine i nacionalno nezadovoljstvo u zemlji, Komunistička partija je, pod uticajem Treće internacionale, usvojila drugu ekstremnu koncepciju, koncepciju o tome da Jugoslaviju treba razbiti i stvoriti samostalne i odvojene države nacija koje je sačinjavaju. Tek tridesetih godina Komunistička partija dolazi do jasnih pogleda na nacionalni problem u Jugoslaviji i traži odnucivanje unitarističkog državnog uređenja i formiranja Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda.⁸ Ta ideja realizovana je kroz narodnooslobodilački rat i revoluciju. Ona je našla svoj put i najvažniji izraz na Drugom zasedanju Antifašističkog veća Narodnog oslobođenja Jugoslavije, novembra 1943, kada je prihvaćena Rezolucija o konstituisanju Jugoslavije kao federativne države zajednice Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca.

Oslobodilački rat i revolucija su pokazali da težnja naroda za ravnopravnošću i slobodom i za izvojevanjem svoje nezavisnosti kroz zajedničku borbu pod jedinstvenim političkim rukovodstvom predstavlja ogromnu revolucionarnu snagu. Bez toga bi bila nezamisliva široka mobilizacija progresivnih snaga svih jugoslovenskih naroda i njihovo angažovanje u narodnooslobodilačkom ratu pod vodstvom Komunističke partije koja je jedina imala razvijenu i jasnu koncepciju o stvaranju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.⁹

Tako su u najkorističnijem trenutku za život jugoslovenskih naroda, za njihovo blago istorijsko sudbino, i ustvari i esencijalni deo njihove svetlosti, pomena. Pomena se je stvorila i ostala bliska i usko povezana sa narodima Jugoslavije moć da predstavlja važan komponentu u stvaranju zajedničke države samo ukoliko ta zajednička država više od svih prethodnih, kao najefikasniji instrumenti oslobode, nezavisnosti i ravnopravnosti stvarnog od ujedinjenih naroda.

⁸ M. V. prilikom postavljanja Komunističke partije Jugoslavije, kao i u drugim slučajevima, naravno je izložena težnja ka stvaranju jedinstvene države svih jugoslovenskih naroda. Međutim, u ovom slučaju, i u pogledu političkih i organizovanih snaga, i u pogledu opšteg odnosa snaga, a pre svega zato što je srpska baza raspolagala vojnom i organizovanom državnom mašinacijom, federalistička orijentacija bila je poražena i odbačena.

2. NEKI IDEOLOŠKI I KULTURNI ČINIOCI KAO FAKTORI FORMIRANJA NACIONALNE SVESCI

U formiranju pojedinih nacija na Balkanu i kod južnoslovenskih naroda veliku ulogu igrali su, kao i svuda, ideološki i kulturni činioci. Ova uloga bila je utoliko značajnija s obzirom da su jugoslovenski narodi vrlo rano izgubili svoju nacionalnu nezavisnost, a da su vekovima bili potčinjeni tuđinskoj vlasti i pokušajima demacionalizacije. Damašni nastojanja književnosti i folklor bili su u tim uslovima vrlo važni instrumenti prenošenja nacionalne svesci sa generacije na generaciju, oblik i način čuvanja i razvijanja nacionalnih predanja, mitova i tradicije.⁴ Narocito je interesantna bila uloga narodne junačke pesme kod Srba i u srpskoj narodnoj poeziji, koju su narodni pevači — guslari vekovima širili u narodu, sačuvan je u razvijenom umetničkom obliku srpski nacionalni mit koji je činio konstitutivni element srpskog nacionalizma.

Kod svih južnoslovenskih naroda nacionalno buđenje i nacionalni preporod bili su povezani sa borbom za nacionalni književni jezik i stvaranje književnosti na tom jeziku. Slovenačkom narodu nacionalno buđenje donela je reformacija sa krupnom figurom Primoža Trubarja na čelu velikog bora za slovenački jezik i slovenačku školu. Najvažniji slovenački književnici od Franca Prešerna do Ivana Cankara bili su u isto vreme i najveći nacionalni ideolozi.

Kod Hrvata je takođe književnost na narodnom jeziku Avgusta Senoe i drugih velikih pisaca XVIII i XIX veka, a naročito srednjovekovna književnost koja se razvijala u Dalmaciji, imala svoju "nacionalnu mislju".

Kod Crnogoraca, najveći nacionalni pesnik Njegoš bio je u isto vreme i najuticajniji nosilac nacionalne misli srpske i crnogorske.

3. UTICAJ I ULOGA RELIGIJE I CRKVENE ORGANIZACIJE

U složenom procesu nacionalnih integracija i podela i u razvoju nacionalnih odnosa kod Južnih Slovena i na Balkanu uopšte crkva je igrala izvanredno važnu ulogu u čitavom istorijskom periodu od prvih akcija vizantijskih misionara među doseljenim slovenskim plemenima, pa sve do najnovijeg vremena.⁵

U početku je delovanje hrišćanskih crkava, vizantijske i rimske, imalo karakter tuđinskog idejnog uticaja. Nemoćna da zadrži pravu masu slovenskih doseljenika na svoju teritoriju podeljena Rimskom Imperiju je nastojala da ih širenjem hrišćanske religije stavi pod svoj idejni i psihički uticaj. To je bio privoljni motiv pripremanja i slanja misionara

⁴ V. Golubović, *Razvoj političke misli u Srbiji u XIX veku*, Beograd, 1938.
⁵ Jastrow L., *Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turque*, Paris, 1901.
⁶ Čubrilović, op. cit.

koji su, pored opšteg idejnog uticaja, imali uvek i važnu političku ulogu kao nosioci političkih aranžmana koje su Vizantija i hrišćanske države na Zapadu stvarale sa doseljenim slovenskim plemenima.

Vrlo brzo crkva je postala stalni most između razvijenih društava grčko-rimske civilizacije i primitivnih rodovskih zajednica doseljenika.

Hrišćanska crkva — i istočna i zapadna — imala je svoju razgranatu, čvrstu i stabilnu organizacionu strukturu, svoju hijerarhiju koja je odgovarala odnosima već razvijenog feudalnog društva. Tako je već samo konstituisanje crkvene organizacije kod slovenskih plemena delovalo razorno na zaostale rodovsko-plemenske odnose, podsticalo socijalnu diferencijaciju i elemente feudalnih odnosa, i time pripremalo teren za stvaranje širih narodnih celina i čvrste državne organizacije.

U nešto kasnijoj fazi čvrsta crkvena organizacija, moralni i politički autoritet crkve i njen ogroman idejni uticaj postaću glavno uporište i oslonac novoformiranim feudalnim državama, koje su se borile za stabilizaciju i međunarodno priznanje. Dobivanje pune crkvene autonomije, tj. samostalne nacionalne crkve bila je zato velika koncesija koju je oslabljena Vizantija morala da učini svojim snažnim susedima na Severu: bugarskoj i srpskoj državi. Nema sumnje da je dobivanje crkvene autonomije početkom XIII veka odigralo izvanredno značajnu ulogu u jačanju srpske srednjovekovne države, njenom brzom vojno-političkom i kulturnom razvoju i usponu u toku jednog i po stoleća.

Kod Slovenaca i Hrvata borba za nacionalnu afirmaciju i samostalnu državnost bila je neprekidno povezana i uslovljena odnosima sa katoličkom crkvom i njenom moćnom internacionalnom organizacijom. U tom smislu i krunisanje hrvatskog kralja Zvonimira u XI veku — primanje krune iz ruku papskog izaslanika — bilo je vrlo značajno s gledišta učvršćivanja i međunarodnog priznanja samostalne hrvatske državnosti.

Rezume se, crkva nije bila samo faktor ujedinjavanja i nacionalnih integracija već i faktor koji je neposredno uticao na nacionalne deobe, na nacionalne konflikte i trvenja. Ne treba gubiti iz vida da je Balkan bio područje velikih crkveno-religijskih konfrontacija. Činjenica da je i granica podele između pravoslavne i katoličke crkve i granica između muslimanstva i hrišćanstva presecala vekovima Balkansko poluostrvo, imala je dalekosežne i mnogostrane političko-idejne reperkusije i odigrala je ogromnu ulogu u razvoju nacionalnih odnosa među Južnim Slovenima i na Balkanu. Kod Slovenaca i Hrvata učvrstila se katolička crkva, a kod Srba, Bugara, Crnogoraca i Makedonaca pravoslavlje. Pri padu različitih crkava značila je i različita pisma, različite jezike i kulturne uticaje koji su se proterali kroz vekove i ostavili svoj dubok pečat na kulturu, mentalitet i nacionalnu svest pojedinih naroda i zajednica u njih sredinama — naročito onih izmeštanih u pogledu nacionalne pripadnosti.

O krajovima gdje su se izmicali Srbi, Hrvati i Muslimani, u odrednim delovima istočnoevropske i istočne Evrope i kasalnijeg jezika, religija je isto bila i ostala osnovna obelježje nacionalnog raspoznavanja. Čak i među onima koji se pridavaju pitanja da li se neko ljudi i kako se ljudi jedinom verju, vrlo je važna tendencija identifikovanja religioznosti i nacionalne pripadnosti.

U određenim istorijskim situacijama religija je mogla biti glavni osnov konstituiranja posebne etničke grupe, pa i posebne nacionalne svesti. U tome govori i slučaj Muslimana u centralnim delovima današnje Jugoslavije u Bosni i Sandžaku. Muslimani su slovenskog porekla i jedan delom posebno srednjovekovne bosanske feudalne vlasti, koja je u vreme najezde Turaka, da bi sačuvala svoja imanja i društveni položaj, prihvatila muslimansku religiju. Jezik Muslimana je isti onaj jezik kojim govore i bosanski Srbi i Hrvati. Međutim, pripadnost muslimanskoj religiji značila je za vreme turske vladavine privilegovano društveni položaj zbog čega su bosanski Muslimani smatrali Tursku vlast svojom vlašću. Oni su bili povezani mnogo više nego ostali delovi stanovništva sa vladajućim slojem u turskoj imperiji i bili su tokom više vekova pod značajnim uticajem turske i arapske orijentalne kulture. Sve je to dovelo do izdvajanja Muslimana u posebnu etničku zajednicu. Pitanje da li se Muslimani mogu smatrati posebnom narodom izrazito je dugo velike kontraverzije. Danas je to konačno prosvetljava shvatanje da se Muslimanima ne može odrići posebna nacionalna individualnost.¹⁶⁾

Posebnu pažnju zaslužuje izučavanje pitanja uloge koju je igrala crkva u čuvanju nacionalne svesti za vreme dugih vekova tuđinske vladavine. Ta uloga je bila naročito značajna kod južnoslovenskih naroda koji su bili pod turskom vlašću. Politički obespravljeno hrišćansko stanovništvo u Otomanskoj imperiji imalo je u crkvi svog jedinog političkog predstavnika i zaštitnika. Prava koja je Otomanska Imperija priznavala hrišćanskim crkvama na svojoj teritoriji uključivala su i određena prava jurisdikcije nad sopstvenim vernicima, kao i pravo osnivanja škola i razvijanja određenih vidova prosečne delatnosti. Tako je nacionalna crkvena organizacija u određenim istorijskim uslovima bila zamena za izgubljenu državnu organizaciju. Baš zbog toga posebnu važnost imalo je očuvanje samostalnosti nacionalne crkve. U jednom periodu srpska i bugarska pravoslavna crkva bile su izgubile svoju samostalnost u korist vizantijsko-grčke crkve i grčkog sveštenstva. Zbog toga je obnavljanje Pecske patrijaršije i time i samostalnosti srpske crkve u XVI veku predstavljalo događaj od prvostepenog nacionalnog značaja.

Kasnije, u XIX veku, kada se rasplamsala bugarsko-grčka srpska borba oko Makedonije, crkva je bila važan instrument nacionalne hegemonističke politike. To je bio pre svega slučaj grčke i ponovo obnovljene (1870) bugarske nacionalne crkve. Srbija, koja se u ustancima početkom XIX veka oslobodila od turske vlasti, imala je, razume se, svoju samostalnu

¹⁶⁾ A. Što Humo, Muslimani u Jugoslaviji (Ist. Konstit. od 11, 18. i 25. jula 1968. god.)

nacionalnu crkvu, ali nije imala mogućnost legalnog delovanja na teritoriji evropske Turske. Stratezi srpske nacionalističke politike (Stojan Novaković, na primer), smatrali su to velikom nezgodom i isticali, kao izraz mudrosti bugarske politike, to što Bugarska posle dobijanja nezavisnosti 1878. nije prebacila sedište svoje nacionalne crkve iz Carigrada na teritoriju Bugarske, već je zadržala mogućnost da njena crkva deluje uporedo sa grčkom crkvom na teritoriji evropske Turske i da tako ostvaruje značajan probugaraki uticaj u Makedoniji.

I u zemljama gde je dominirao uticaj katoličke crkve, u Hrvatskoj i u Sloveniji, delatnost crkve bila je nekad pozitivan, nekad negativan, ali uvek vrlo značajan faktor kada je reč o formiranju i održavanju nacionalne svesti. Mada je, kao zastupnik i nosilac legitimiteta, predstavljala solidan oslonac tuđinske vladavine nad slovenskim zemljama u Austro-Ugarskoj, katolička crkva je u isto vreme, u težnji da se čvršće uklopa u masama naroda, pokazivala i dosta sluha za određene narodne zahteve naročito u pogledu jezika, pisma i običaja. Važne stranice borbe za očuvanje nacionalne samobitnosti hrvatskog i slovenačkog naroda predstavljala je borba za pravo bogoslužjenja na narodnom slovenačkom, a ne na latinakom jeziku. Tu borbu podržavao je i veliki deo katoličkog klera, naročito nižeg sveštenstva. Od biskupa Grgura Ninskog koji je u X veku predvodio borbu za bogoslužjenje na narodnom jeziku i za glagolsko pismo, pa do biskupa Josipa Strossmajera, sredinom XIX veka koji je bio jedan od velikih protagonista jugoslovenske ideje i osnivač Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, nacionalna borba bila je u nekim situacijama tesno povezana sa crkvom i crkvenom organizacijom.

U uslovima dok je crkva predstavljala osnovnu ideološku snagu i najvažniju duhovnu zajednicu života, vera je delila ljude na relativno uske, zatvorene, endogene zajednice koje su vekovima koegzistirale jedne pored drugih, u okviru istih naselja i istih regiona. U XIX veku kada je započeo proces intenzivnijeg formiranja nacionalne svesti, nacionalna identifikacija išla je po pravilu linijom religijske pripadnosti. Rivalstvo velikih crkvenih organizacija, pravoslavne i katoličke crkve, stvaralo je prepreke tendencijama formiranja zajedničke države jugoslovenskih naroda koje su pripadale različitim religijama i otežavalo konsolidaciju zajedničke države kada je ona najzad stvorena na kraju prvog svetskog rata. Preferencije na povlašćeni status i položaj državne religije bile su u određenim trenucima izvor unutrašnjih napetosti u novostvorenoj državi i polje stroke političke spekulacije. Tako su religija i uticaj crkvenih organizacija heterogenizirali inače po mnogo čemu homogene socijalne sredine i stvarali podlogu za nepodeljivosti i konflikte. U smislu nacionalnog ugojetavanja i nepriznavanja nias nacija kakvo je bila stara Jugoslavija, uticaj crkve bio je faktor zaostrevanja nacionalnih konflikata i trvenja. U tome smislu crkve su bile činilac koji je doprinelo produbljivanju unutrašnjih konflikata i predstavljalo su situ dobijanja jugoslovenske države. I politika okupatora, politika razbijanja i međuklasičnog zavađanja jugoslovenskih naroda, nastojala je da u tome nađe

svoj oslonac. U ratu, crkvene organizacije, gledajući u režini, solidarisale su se sa nacionalističko-kvintinskim pokretima, za četolama u Srbiji, usiljavama u Hrvatskoj i bulogardejcima u Sloveniji.¹⁾ Zato je sa novom jugoslovensku državu, koja se rodila iz narodnolobodilačke borbe i revolucije i formirala na parolama bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, jedan od uslova za političku konsolidaciju bilo uspostavljanje verske tolerancije i striktno odvajanje crkve od države. Posle rata u kome je pokušaj potpaljivanja bratoubilačke barbe među narodima Jugoslavije doživio svoj poraz, bilo je potrebno da se posebnim zakonskim propisima inkriminise raspaljivanje nacionalne, verske i rasne mržnje i netolerancije.

3. DELOVANJE SPOLJNIH FAKTORA I TUĐINSKE POLITIČKE DOMINACIJE

Kroz relativno veoma dug istorijski period koji je trajao više vekova, svi narodi Jugoslavije i svi slovenski narodi na Balkanu bili su lišeni političke nezavisnosti i živeli su pod tuđinskom vlašću ili tuđinskom dominacijom, predstavljajući bilo okupirane bilo politički podređene i zavisne teritorije. To je bio vrlo značajan činlac koji je usporio proces formiranja nacija na balkanskom prostoru. Različitim sredstvima i različitim intenzitetom, ali uvek uporno i sistematski, države koje su vladale balkanskim zemljama činile su napore da grupišu nacionalnu svest i slome sve oblike nacionalnog otpora jugoslovenskih naroda. To znači da se na balkanskom prostoru vekovima vodila svesna politika podržavanja i produbljivanja nacionalne rasepkanosti, podešenosti i zavadenosti. Nigde u Evropi imperijalistički princip divide et impera nije bio provoden tako sistematski i tako uspešno kao na Balkanu. S druge strane, pokušaji denacionalizacije izazivali su neprekidno manje ili više organizovan otpor. Taj otpor je imao svoje snažne socijalne i klasne izvore. Gotovo čitava vladajuća klasa i državna vlast bili su nacionalno tuđi i po jeziku i po poreklu. Socijalno i nacionalno ugnjetavanje javljali su se povezano i spojeno, pa su i nezadovoljstvo i buni protiv ekonomske i socijalne eksploatacije dobivali po pravilu obeležje nacionalnog bunta i borbe protiv tuđinske vlasti, protiv tuđinske eksploatatorske klase.

Veliki seljački nemiri i ustanci u Hrvatskoj i Sloveniji i pravi seljački ratovi u XVI i XVII veku i kasnije nosili su vrlo jasno nacionalno obeležje; bile su to bune obespravljenih seljačkih masa, protiv tuđinskih gospodara, protiv austrijskih i ugarskih plemića i veleposednika. Slične osnove i jasno nacionalno obeležje imalo je i neprekidno gerilsko ratovanje hajduka i uskoika u Srbiji, Bosni, Hrvatskoj i Makedoniji.²⁾ Socijalni revolui se na čitavom balkanskom području zivao i proširio sa otporom nacionalnom ugnjetavanju i pokušajima denaciona-

¹⁾ O aktivnosti rimokatoličkog klera V. Viktor Novak, *Magnus voluen*, Zagreb, 1941. Sion Simić, *Vatikan protiv Jugoslavije*; Prekrištanje Srba sa vremen drugog svetskog rata; *Tuđinske kombinacije oko NDH*, Branko Petranović, *Aktivnosti vespovoličkog klera protiv srednjoevropske prilike u Jugoslaviji* (mart 1945. sept. 1946). *Zbornik instituta društvenih nauka*, Beograd, 1961.

litacije. Time se može objasniti i silbina snaga koju su pokazivali ovi pokreti otpora i surovost obračuna sa njima.

S druge strane, mora se imati u vidu da je Balkan bio vekovima područje sudaranja interesa velikih sila pre svega Austro-Ugarske i Rusije, koje su se borile za tzv. tursko nasleđe. Pri tome su se sve velike sile, umešane u ovu igru, orijentisale na to da u skladu sa sopstvenom računom i borbom za uticajne sfere podržavaju i podstiču raspirice u njihovim nacionalističkim ambicijama i ekspansionističkim težnjama, pretvarajući ih pri tome u pione svoje sopstvene politike. U tešnji, prvo, da se nacionalno oslobode, a zatim i da ostvare svoje nacionalne ambicije, pa i hegemonske aspiracije i pretenzije, vladajuće klase, pre svega mlade buzdosnje balkanskih zemalja tražile su svoje patronne među velikim silama, ali su se u isto vreme i samim tim pretvarale u oruđe njihove politike.

Vekovima, a naročito u XIX, pa i u XX veku, kada je došlo do velikog pomeranja snaga i do intenziviranja imperijalističke utakmice i kada je slom turske vladavine na Balkanu sve više postajao očigledan i stvar vremena, rešavanje o sudbini balkanskih naroda i njihovih država i presuđivanje sporova među njima odigravalo se van Balkana, nagodbama velikih sila. Od Svete alijanse i Berlinskog kongresa, pa sve do konferencije na Jalti kada su u procentima deijene sfere uticaja na Balkanu, balkanski narodi bili su u položaju da drugi kroje njihovu istorijsku sudbinu. Rasparčanost političke i nacionalne strukture na Balkanu bila je velikim delom proizvod dejstva baš tih spoljašnjih faktora.

U tome smislu i istorijske okolnosti formiranja nacija na Balkanu imaju mnoge izrazite sličnosti sa okolnostima u kojima su se formirale i u kojima se formiraju nacije i samostalne nacionalne države u drugim delovima ekonomski nerazvijenog sveta, na kontinentima gde je kasnio društveno-ekonomski razvitak.

U svakoj od balkanskih zemalja velike sile stvarale su svoje političke garatire i preko njih se najneposrednije mešale u politiku balkanskih država, gurajući ih u neprekidne međusobne sukobe i ratove. Zbog toga je i ideja konsolidacije nacionalnih odnosa na Balkanu kroz oblike udruživanja i federativnog povezivanja i stekla svoja pristalice među najnaprednijim društvenim snagama i slojevima.¹² Međutim, izvori konflikata, ubrajajući tu i neprekidno mešanje spolja, bili su i suviše snažni da bi ovakve tendencije mogle da prevladaju. Velike evropske sile su iskoristavale obilje sredstava i mogućnosti da eksploati-

¹² J. Karamitrijev, *Ustanak makedonskih seljaka u drugoj pol. XIX veka*.

V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-8*, Beograd, 1930.

Voljo Istarski Institut JNA — Rome i Institut u Beolu i Hristogovinu u XIX v.

Beograd, 1963.

M. Bimović, *Spoljni faktor u procesu stvaranja balkanskih narodnje 1848-1849*

godine, *Bugarski istorijski časopis*, 1964, 3, 12.

Georgije Brzdović, *Revoluciona des poptis balkaniques 1848-1849*, Institut d'histoire,

Beograd, 1963.

Ed. Deland, *La Question D'Orient*, Paris, 1921, V.

V. Kalay, *Geschichte des Serbischen Aufstandes, 1847-1849*, Wien, 1910.

E. W. Seton — Warren, *The southern slay Question and the Danubian question*,

London, 1911, izdata u Leipzigu, 1915, na nemackom jeziku.

na udjelima među balkanskim narodima, drugi dio je velikog nepodnošljivega otpora balkanskih naroda protiv srednjeg nepodnošljivega i nasilnog gubitka priroda međunarodnog obratnopravnog, kao što je to bio slučaj u balkanskim ratovima 1912 - 1913 godine.

U ovom pogledu drugi svjetski rat predstavljao je jedan veliki istorijski pomak. U otpora politici eksploatacije, nacionalnih svetinja i masovne netrpeljivosti koja je provodila fašistički okupator i koji je svefinovjedi čeo političkih snaga vladajućih klasa, izafia je solidarnost jugoslovenskih naroda. Politika zasnovana na toj solidarnosti pokazala se efektivnijom i neovlačnijom, i konačno je trijumfovala nad političkim podjelama i međusobnog zavađanja slovenskih naroda na Balkanu.

A SPECIFICNI TOKOVI EKONOMSKOG RAZVOJA I FORMIRANJE ODGOVARAJUĆE SOCIJALNE I KLASNE STRUKTURE

Izrazita ekonomska nerazvijenost i zaostalost balkanskih zemalja u odnosu na druge delove Evrope spada u red bitnih uslova i okolnosti u kojima se odvijao proces formiranja nacija na Balkanu. Sve balkanske zemlje, i one koje su bile pod turskom okupacijom i one koje su se nalazile u sastavu Austro-Ugarske ili pod dominacijom Venecije, predstavljale su zaostalu periferiju i agrarni privrezak velikih feudalno-vojničkih i trgovačkih imperija, turske, austro-ugarske i Venecije. Režim feudalne političke dominacije onemogućio je normalan ekonomski razvoj balkanskih zemalja i formiranje naprednih nacionalnih ekonomija na širem privrednom području. Zemlje koje su živjele pod turskom okupacijom bile su unazađene velikim ratnim pustoljenjima i primitivizmom, nazadnim oblicima vojno-feudalne organizacije privrede. Politička nesigurnost, nerazvijene asobračajne veze i ekonomski odnosi zasnovani velikim delom na brutalnoj sili i pijački onemogućavali su svaki privredni prosperitet i razvijanje prerađivačkih delatnosti i trgovine u kojoj bi bile uvučene šire mase domaćeg stanovništva. To je dovođilo do restauracije i konzerviranja regionalnog autarhizma i prirodne plemenske i porodično-zadružne privredne strukture i organizacije života. Velika područja živjele su zatvorena u sebe i svoja primitivna samodovoljnost.

Pretežno prirodnoj i poljoprivrednoj proizvodnji i polunomadskom stozarstvu odgovarala je slabo izdiferencirana socijalno-klasna struktura i primitivni plemenski oblici života. Na velikim područjima stanovništvo je bilo veoma prorađeno i prinuđeno da se sklanja što dalje od puteva i komunikacija, kako ne bi bilo na udaru neprijateljskim, feudalnim vlastima i čestim vojnim najezdama.¹⁴ Pripadnici vladajuće klase iz redova domaćeg stanovništva bili su vrlo malobrojni ili ih

¹⁴ Federalistička ideja u jugoslovenskom pokretu bila je u vezi sa žrtvama srpskog pokreta u konfederaciji i federaciji balkanskih i podunavskih naroda formiranih u periodu 1849. do 1863. u sredini austrijske, poljske, rumunske i austrijske imperije.

¹⁵ Futopisac je sredinom i drugoj polovini XVI v. izjavio da je Srbija slabo naseljena i slabo obrađena zemlja, futopisac iz prve polovine XVII v. istakao iznenađujuću u slabo naseljenosti i obrađenosti zemlje u Srbiji. Neki su od ovih podataka i dalje produbiovali, (Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb, 1959).

vopšte nije bilo. Tako da su se narodi svodili najvećim delom na pusto, nepismenu seljačku masu. Sloj feudalaca, trgovačke buržoazije i višeg činovništva činio je pretežno ili čak isključivo tuđinski element. Sve je to veoma usporavalo proces razvoja tržišnih odnosa i na tome zasnožane socijalne i klasne diferencijacije. U Srbiji, u Bugarskoj i Makedoniji, gradovi etnički nisu pripadali narodima na čijoj su se teritoriji nalazili. Većinu gradskog stanovništva činili su Turci, Grci, Jevreji, Cincari, dakle elementi inostrani u odnosu na osnovnu seljačku masu. Tako su, na primer, gradovi koje su osvajali pobunjeni srpski seljaci za vreme Prvog ustanka (1804–1813) bili po sastavu stanovništva zaista tuđinski gradovi.¹⁴

U Srbiji je u toku Prvog ustanka bio jedan pismen čovjek na 1.000 stanovnika i jedan od dva prva srpska kneza bio je i sam analfabeta. Ustanak je, dakle, vodio isključivo sloj imućnijih seljaka, seoskih »gazda« i trgovaca. Prema tome, sve do oslobođenja od turske vlasti nije bilo mogućnosti da se formiraju gradske centre koji bi postali u isto vreme i centre nacionalnog okupljanja i nacionalne integracije. Nešto drukčija, ali ne mnogo drukčija bila je situacija u zemljama koje su bile pod političkom dominacijom Austro-Ugarske. Austrija je na tim teritorijama zavedila modernu administraciju, gradila puteve i železnice, organizovala poštu i druge oblike komunikacija, ali je sve to bilo namenjeno pre svega eksploataciji ovih krajeva i njihovom pretvaranju u agrarno-sirovinsku bazu industrijskog i trgovačkog kapitala koncentrisanog u Beču i Budimpešti. O tome svedoči čitava politika izgradnje komunikacija za koje je bilo karakteristično da je isključivala ili otežavala neposredne veze između gradova i krajeva istog nacionalnog područja, a formirala njihovo direktno povezivanje sa ekonomskim i političkim centrima Habsburške Monarhije u Austriji i Mađarskoj.

Tako su se unutar nacionalnih teritorija, na kojima su živeli manje-više kompletno pojedini slovenski narodi spontano i veštački formirala uža privredna područja međusobno odvojena političkim i saobraćajnim barijerama. I onda kada su moderniji način privređivanja i prva industrija počeli da prodiru i u ove periferijske delove Austro-Ugarske, raspored ekonomskog bogatstva bio je krajnje neravnomeran i to na štetu domaćeg slovenačkog stanovništva: zemlja i svi drugi izvori ekonomske moći i bogatstva nalazili su se najvećim delom u rukama stranaca. I u krajevima pod austro-ugarskom dominacijom, domaća buržoazija bila je malobrojna i u velikoj meri ekonomski i politički zavisna. U Zagrebu,

¹⁴ U XVII v. gradovi u Srbiji imali su karakter orijentalnih gradova sa pretežno muslimanskim stanovništvom. Po Evliji Čelebiji bilo je 1660. u Beogradu 30 muslimanskih mahala, 1 eljanske, 3 grčke, 3 srpske i po jedna jermenska i šidovska mahala. (Historija naroda Jugoslavije II, kolektivni autori, Zagreb, 1952.)

Još u XVI veku jevrejski trgovci španakog porekla posvajaju se u Beogradu. Za vreme austrijske okupacije Srbije (1718–1739), pored španakih Jevreja, doseljavaju se i nemački Jevreji iz Pozna, Atinajama i Praga. Pod knerom Mihailom, tridesetih godina XIX veka u Srbiji je bilo oko 2.000 Jevreja. — Dr N. Vučić, Raspadanje carstva u Srbiji, I, Beograd, 1934; II, Kumburci, Srpski ustanak i prva vladavina Kneza Milutina Obradovića, Beograd, 1901.

¹⁵ Pre nekoliko desetina godina, više stotina hiljada Jevreja XIX veka M. D. Miličević, glavna crkva Srbije — Beograd, bila je netko turska, nešto grčka, nešto kosmopolitna, a vanjele najviše srpske (...). Kuci, Jucevi, radajci, odeto, radilo Jevrim i svi očajni bili su izostali ... — M. D. Miličević, Kneževina Srbija, Beograd, 1876, str. 23.

... koji je već od sredine 19. veka predstavljao važan kulturni, politički i ekonomski centar, pomiritelj različitosti i veznik između različitih naroda i kultura na Balkanu.

I borbom za nacionalna prava i nacionalno oslobodjenje, uslovljena je bila nastajanje i kolektivni proizvodnja, svak u skladu sa različitim kulturnim i socijalnim zahtevima osnovne mase konzervativnog naroda i uzet zbog toga spremnost na kompromis sa buržoazijom i državama vlastima strane dominacije. Polosa: ekonomska periferija, karakteristična za sve balkanske zemlje pod tuđinskom vlašću, uslovljena je kasnije privrednog razvoja na relativno lake argumente. To je imalo trajne negativne posledice za ekonomski razvoj balkanskih zemalja i predstavljalo je kasnije stvaranje širih političkih režima i konkretno u okviru jugoslovenske države.

Ipak, formirani gradski centri bili su značajni punktovi nacionalnog povezivanja i integriranja, a nacionalna kulturna autonomija priznavana u Austro-Ugarskoj, davala je određene mogućnosti za razvijanje organizovane nacionalne akcije na kulturnom i prosvetnom planu.

Sa prestankom tuđinske političke dominacije, sa nacionalnim oslobodjenjem, gradovi na Balkanu su gotovo bez izuzetka prošli kroz period izvanredno brzog nacionalnog preobražaja. Ova brza transformacija još nije dovoljno izučena, ali svedoči o već dostignutom stepenu nacionalnog sazrevanja, kome su promenjeni politički uslovi dali mogućnost da se u punoj meri izrazi i na ekonomskom, i na političkom, i na kulturnom planu. Ranije usporeni proces nacionalnog sazrevanja i konstituisanja nacija na Balkanu dobio je poslednjih decenija prošlog i u prvoj polovini ovoga veka izuzetno burne i revolucionarne oblike i tokove.

Ipak, negativno istorijsko nasleđe: rascepanost privrednog područja i vezanost za spoljašnje centre ekonomske i političke moći, stvorilo je ozbiljne i trajne probleme za život u zajedničkoj jugoslovenskoj državi koja je kasnije stvorena i za odnose među balkanskim narodima uopšte. Vekovima su pojedini narodi i delovi istoga naroda živeli u uslovima primitivne autarhije. Bili međusobno razdvojeni i izolovani i razvijali se različitom tempom i pod različitim spoljnim uticajima. Nacionalna oslobodjenja, koje iakođe nije išlo ravnomerno i sinhrono, sateklo je pojedine delove bivših imperija koje su vladale Balkanom na vrlo različitim stepenima ekonomske razvijenosti i sposobnosti za manje-više samostalan ekonomski život. To se dešavalo u Evropi sa već visokorazvijenom kapitalističkom privredom, i sačinjavalo davno konstitutivnu nacionalnu državu. Veliki deo Balkanskog poluostrva koji je bio pod turskom okupacijom doživljavao je, zajedno sa turskom imperijom, period dekadencije, nasilovanja i razaranja u odnosu na Zapadni Evropa. A oni delovi, one oblasti koje su i u toj i takvoj Turskoj bili periferija i proizvodnja, zasitili su bili na stepenu prirodne privrede, ne dostigavši nikada ni nivo razvijenog feudalizma.

U predelima koji su bili pod austro-ugarskom dominacijom, kapital je već bio načinio neke ozbiljne prodore, naročito u Sloveniji i Zagrebu ali nigde nije stvorio savremene krupne industrijske centre. Razvijala se uglavnom sitna i srednja industrija, zasnovana na domaćoj sirovinskoj bazi, ali ekonomski zavisna od krupnih koncentracija kapitala koje su imale svoje sedišta van nacionalne teritorije. To su bile filijale banki i peštanske industrije i industrijskih i finansijskih koncerna. U poljoprivredi je dominirao polufeudalni, polukapitalistički zemljišni posed u rukama stranih sopstvenika.¹⁹

Ipak, opšti stepen ekonomske razvijenosti onih delova Balkana koji su bili pod Austro-Ugarskom — brojnost radničke klase, odnosno industrijskog proletarijata, razvijenost infrastrukture, saobraćaja, visina nacionalnog dohotka — jednom rečju svi pokazatelji ekonomske razvijenosti bili su na neuporedivo višem nivou nego što je to bio slučaj sa onim predelima i onim oblastima koji su se vekovima nalazili pod turskom okupacijom. Otuda je integracija u nove društveno-ekonomske celine koje odgovaraju novoformiranim državama predstavljala jedan vrlo složen, dugotrajan i protivrečan proces koji nije ni do danas završen.

Nedovoljna integritetnost privrede i naročito različiti interesi ekonomski razvijenih i ekonomski slabije razvijenih delova otežavaju vođenje jedne jedinstvene ekonomske politike koja bi u dovoljnoj mери vodila računa o svakiim interesima i koja bi i na tom vitalnom ekonomskom planu obezbeđivala ravnopravnost naroda udruženih u zajedničku državu. U uslovima vrlo složene nacionalne strukture ekonomskih pitanja imaju uvek svoj vrlo izraženi nacionalno-politički aspekt i težinu. Stvarne nacionalne ravnopravnosti nema bez ravnopravnih uslova za ekonomski razvoj svakog naroda i narodnosti. Zato je za Jugoslaviju kao vrlo složenu mnogonacionalnu državnu zajednicu od najvećeg značaja pitanje kako obezbediti da suprotnosti interesa razvijenijih i nerazvijenijih delova zemlje ne dobiju karakter međunacionalnih konflikata i stvaranja odnosa ekonomske neravnopravnosti. Svakoј naciji moraju biti obezbeđene ne samo političke nego i ekonomske prednosti od života u federativnoj zajednici i postojanja jedinstvenog tržišta i jedinstvenog privrednog područja. Zbog toga i ekonomski politika mora da sledi dvostruke ciljeve: S jedne strane, da obezbeđuje što bržu i što svestraniju ekonomsku integraciju na bazi slobodnog delovanja robno-novčanih odnosa, što slobodnijeg kretanja društvene akumulacije, društvenog kapitala i razvijanja samoupravnih preduzeća kao samostalnih i slobodnih ravnih proizvođača. I, s druge strane, privredna politika i sam ekonomski sistem moraju uključivati mere i instrumente koji obezbeđuju relativno brz razvoj ekonomski slabije razvijenih delova zemlje.

¹⁹ Tako, na primer, u Habsburškoj Monarhiji udeo mađarskih i nemačkih velposeljskih imanja u Vojvodini iznosio je 61,5%, a prišao je stanovnika 1911—1913, godinu u Austriji i Mađarskoj bio je 600 kruna, dok se u jugoslovenskim zemljama 1900 iznosio manje — 150 kruna. I postojali su i drugi delovi Nemačke i Mađarske. Mađarski su 1910 godine imali 40 mil. stanovnika, 413 miliona u austrijskom parlamentu. Izvor: 1875, Nemačka u Austriji (1910) iznosi je 95% oficirskog kaptla i 51% stanovnika državnog administrativnog i poljoprivrednog. Izvor: Habsburška monarhija 1914. g. (Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1—2, Beograd, 1961).

...kako se postojedi jaz između nivoa ekonomske razvijenosti najsiromašnijih i razvijenijih delova ne bi povećavao nego postupno smanjivao.

Ukoliko se za demokratizacijom i ekonomskog i političkog života društva više oslobađa prirodni administrativnog centralizma, utoliko se ojačava postaje presudnija potreba razvijanja novih integracionih i obvezanih sila koje bi vezana neposrednih i širih dugoročnih interesa povežali delove zemlje u jednu jedinstvenu privrednu celinu, u kojoj je obezbeđen i ravnopravni položaj i ravnopravna perspektiva razvoja svih delova. Težišta nacionalne problematike prenosi se tako sa političkog i kulturnog na ekonomsko područje.

7. MEĐUNACIONALNI ODNOSI U SAVREMENOJ DRUŠTVENO-ISTORIJSKOJ SITUACIJI

Radikalni društveno-politički pokret do koga je došlo u toku drugog svetskog rata, i posebno narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Jugoslaviji, daju nove dimenzije i nove perspektive međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji i na Balkanu. Učešće svih naroda Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi značilo je njihovo istorijsko opredeljenje za federativnu državnu zajednicu, sposobnu da garantuje njihov nacionalni integritet i ravnopravnost. Nasuprot staroj Jugoslaviji u kojoj su unitarističke tendencije dovele do pogoršavanja međunacionalnih odnosa, do međunacionalnih tvrdnja, jer je nasilna unifikacija, nasilno negiranje nacionalne individualnosti pojedinih naroda Jugoslavije podrivalo stvarno jedinstvo zemlje, u ustavno-pravnoj i državnoj izgradnji nove Jugoslavije, kao federativne države, posebno je bio naglašen i poštovan princip pune nacionalne ravnopravnosti i u tom pogledu preduzeta su sve moguće mere koje tu ravnopravnost treba da garantuju u praksi.

Vrlo je razvijen i razvijen državno-pravni instrumentarij koji treba da posluži konkretnom ostvarenju principa potpune ravnopravnosti naroda u ekonomskom, političkom i kulturnom životu. Paritetni sastav jednog od domova centralnog parlamenta (doma bez čije se saglasnosti ne može doneti nijedan savezni zakon), sporazum i dogovor, a ne glasanje kao osnovni princip u rešavanju pitanja koja se tiču čitave zemlje, strogo vođenje računa o nacionalnim ključevima pri sastavljanju svih organa federacije, striktno limitiranje funkcija i nadležnosti federacije samo na ono što je izričito povereno federativnim organima u zajedničkom interesu svih republika, i što je formulisano Ustavom, ukidanje državnog jezika i obezbeđenje formalno-pravne i faktičke jednakosti svih jezika i mogućnosti njihovog korišćenja u međusobnom komuniciranju i u javnom saobraćaju – sve su to vidovi društvene i političke prakse koji treba da daju i realnu sadržinu usvojenim principima izgradnje ravnopravne zajednice naroda.

Međutim, pravno-političke mere i normalna rešenja, pa i odgovarajuća politička praksa ne mogu, kao što iskustvo pokazuje, da probleme međunacionalnih odnosa skinu jednom zauvek sa dnevnog reda.

Uzimanjem administrativno-centralističke ali, kako u ekonomskom tako i u političkom i idejnom životu — razvoj samoupravljanja i njegova izostajanje u globalni sistem društvene organizacije stvara mogućnost da se potpunije izraze i afirmišu i posebni nacionalni interesi i tako i međunacionalni odnosi dobijaju nove dimenzije i sadržaj. Na drugo precatihaj ovaj početni nivo kasta se, u sferi međunacionalnih odnosa, radilo je svoga o obezbjeđenju formalno-pravnih jednakosti nacija i njihovih republika i o isključenju nacionalnih diskriminacija.

Društva koje pokušava da svoju egzistenciju zasniva sve manje na državnoj prinudi, a sve više na slobodno izraženim interesima udruženeog rada, tj. samoupravno-organizovanih preduzeća i njihovih asocijacija — susreće se i u sferi međunacionalnih odnosa sa novim problemima i mora sa njih da traži i nalazi nova, adekvatna rešenja. Da pomenemo samo odnos jedinstvenog privrednog područja i posebnih -nacionalnih ekonomija- kao užih politički konstituisanih celina unutar togga područja, odnosno ekonomski razvijenih i manje razvijenih, velikih i malih, istorijski -starijih- i istorijski -mlađih- nacija, onih koje su u prošlosti bile lišavane prava na svoj jezik i nisu imale samostalnu organizaciju i onih koje su ranije došle do samostalne države, ali su na osnovu toga razvile i pretenzije na nacionalnu hegemoniju i dominaciju. U društvu koje se demokratizuje i koje samim tim stvara mogućnosti za sve slobodnije istraživanje i konstituisanje različitih interesa rešavati nacionalno pitanje znači razvijati i usklađivati sve te odnose na bazi pune dobrovoljnosti i ravnopravnosti. Zato može postojati samo demokratsko rešavanje, ali ne i rešenje međunacionalnih odnosa.

Uzimajući sve to u obzir moglo bi se reći da jugoslovensko iskustvo može da posluži kao osnova empirijske provere nekih istorijskih hipoteza i koncepcija po kojima pretvaranje osnovnih masa stanovništva (radnika, seljaka, itd.) u subjekte ekonomskih i socijalnih procesa (što demokratski socijalizam donosi sa sobom) ima kao posledicu jačanje a ne slabljenje nacionalne svesti i osećanja određene nacionalne pripadnosti, zbog čega i nacionalni odnosi postaju diferencirani, složeniji i sadržajno bogatiji. Ovu tezu bio je razvio već austrijski socijalistički teoretičar Oto Bauer u svojoj poznatoj raspravi -Socijalizam i nacionalno pitanje-. Mada drukčije dimensionirana i data u drukčijem kontekstu, u istom pravcu idu i razmišljanja Karla Deutsch-a u njegovoj knjizi -Nationalism and Social Communication-, u kojoj on razvija interesantnu tezu da socijalna mobilizacija i modernizacija ekonomskog i političkog života kao i jačanje uloge države, kao instrumenta kolektivnih potreba, daje nove dimenzije i sadržaj nacionalizma i problemu međunacionalnih odnosa.

Ono što se danas zbiva u raznim delovima sveta izgleda da sve potvrđuje ove naučne hipoteze. Očigledno, dalji društveni progres neće se liinjom prostog negiranja nacionalnih razlika, nego liinjom dalje afirmacije i supopovrđivanja posebnih nacionalnih individualiteta.